

SMOGORZÓW

Lokalizacja (historyczna i współczesna)

SMOGORZÓW, powiat opoczyński województwa sandomierskiego (ob. powiat przysuski, województwo mazowieckie), dekanat skrzyński, archidiakoniat kurzelowski, archidiecezja gnieźnieńska (ob. dekanat przysuski, diecezja radomska), kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, kompleksowa nowożytna polichromia wnętrza (trójfazowa)

Datowanie (z fazami)

Faza I – po 1521

Faza II – przed 1710

Faza III – 1766-1770

Fundator / fundatorzy (odpowiednio do faz)

Faza I – ówcześni kolatorzy parafii i świątyni z rodziny Dunin-Wąsowiczów herbu Łabędź

Faza II – Karol Kazimierz Dunin-Wąsowicz h. Łabędź, podkomorzy sandomierski

Faza III – Dunin-Wąsowiczowie: Stanisław, podstoli radomski, i Stefan, podstoli stężycki i starosta budziszewski, ówcześni dziedzice wsi i kolatorzy świątyni parafialnej

Wykonawcy (osoby, warsztat, krąg artystyczny) – pierwotni i wtórni

Faza I – niezidentyfikowany warsztat lokalny (?)

Faza II – regionalna pracownia malarska

Faza III – niezidentyfikowany warsztat malarski, zapewne małopolski (atryb.)

Historia powstania

Od co najmniej XII w. miejscowość była jednym z najważniejszych gniazd rodowych zasłużonej rodziny możnowładczej Duninów (Łabędziów), zarazem ich wielopokoleniowe mauzoleum. Pierwotny kościół zbudowany przed 1384 r. przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzantę, a o jego finansowe i ziemskie uposażenie zatroszczył się miejscowy dziedzic Mieczysław Dunin, starosta rawski. Parafię erygowano dopiero w 1521 r., po czym wkrótce powstała murowana świątynia z wielobocznie zamkniętym, sklepieniem sieciowym prezbiterium. Tamże zachowane relikty polichromii podkreślającej podziały żeber. Kościół, rozbudowany w XVII w. kosztem Karola Kazimierza Dunin-Wąsowicza, podkomorzego sandomierskiego (w 1639 r. wystawiono północną kaplicę kopiającą św. Anny, w późniejszym okresie wzniesiona kaplica południowa św. Krzyża / Pana Jezusa dla dopełnienia planu *modu crucis*), wtedy wnętrze pokryto iluzjonistyczną polichromią o cechach prowincjonalnego baroku), konsekrowano w roku 1710. Przy pierwszej kaplicy istniała w 1759 r. altaria fundacji Duninowskiej. Kompleksowa restauracja połączona z kolejnymi pracami budowlanymi miała miejsce w latach 1766-1770 z fundacji dwóch kolejnych właścicieli miejscowości: Stanisława, podstolego radomskiego, i Stefana, podstolego stężyckiego i starosty budziszewskiego. Z tego czasu pochodzi kompleksowa rokokowa polichromia wnętrza z zespołem pięciu iluzjonistycznych nastaw ołtarzowych: głównej, pary przytęczowych i w obu kaplicach bocznych, z rozwinięciem na deskowym stropie nawy i podniebiu kruchty.

Przekształcenia, remonty, konserwacje

W 1906 r. polichromie przemaalował M. Karpiński, a w 1933 r. restaurowali malarze W. Radzikowski i M. Braun. Ostatnia, wieloetapowa konserwacja miała miejsce w dwóch etapach w latach 1988-2005 i 2017-2019 siłami krakowskiej firmy AC Konserwacja Zabytków: Aleksander Piotrowski, Edward Kosakowski, Agnieszka Kosakowska i Ewa Zielińska (wtedy kolejno odstonięcie w polach sieciowego sklepienia prezbiterium oraz w kaplicy św. Anny (całkowicie) i św. Krzyża / Pana Jezusa (fragmentarycznie, prace zatrzymane przez komisję ekspercką w 2018 r.) wcześniejszych faz XVI- oraz XVII-wiecznej malatury (uwidocznione w następstwie ubytków malatury rokokowej przed 1972 r.).

Kompozycja / układ

Faza I – prezbiterium, sklepienie typu sieciowego o nierównym przebiegu żeber. Grzbiety, styki i linie boczne podziałów podkreślone liniami cynobru, na osi głównej grupa zworników w kształcie kolistych

tarczki obwiedzionych analogicznym konturem, w polach cynobrem lub szarawe rozetki cztero- lub wielopłatkowe.

Faza II – prezbiterium, sklepienie; północna kaplica św. Anny, ściany i pseudokopuła; południowa kaplica Krzyża Św., j.w. (odkrywki wielkopołaciowe), utrzymana w ciepłej tonacji ugrów, ziem i bieli kredowej. Wykonana rysunkowo, z zastosowaniem lokalnych barw, z ograniczonym modelunkiem kształtów (pejzaż, szaty i przedmioty). W prezbiterium w polach wysklepków środkowej części sieci, kolejno od wschodu: cztery uskrzydłone główki anielskie, dwie klęczące postaci zwróconych ku sobie orantów (symboliczne przedstawienia Adama i Ewy (?) lub fundatorów (?), para klęczących aniołów-diaconów na obłokach, cztery aniołki ulatujące wśród obłoków, w pozostałych wici roślinne z akantem, między którymi siedzące na pędach aniołki, na dolnych zakończeniach spływów wewnętrznych lunet prostokątne obramienia, wsparte na konsolce i zamknięte nadwieszonym łukiem odcinkowym, w ich polach stojące aniołki z owalnymi, ujętymi akantem kartuszami (pierwotnie z inskrypcjami, obecnie zachowana jedna: „VIRGO / POST / PART[UM]”) i gronami winnymi.

Kaplica północna św. Anny: na planie zbliżonym do kwadratu, ściany płaskie, w narożach pilastry w porządku tokańskim, dźwigające profilowany gzymś, od południa szeroka arkada zamknięta półkoliście, okna zamknięte odcinkowo (wschodnie wtórne zamurwane), w szczycie sklepienia zwierciadlanego kolisty okulus w opasce. Ściany pokryte regularnie szerokimi pionowymi pasami dekorowanymi poprowadzonymi zygzakowato wielokolorowymi szrafunkami imitującymi kosztowne opony tekstylne z mory (lub silnie uwarstwione i użłone skały). W głowicach pseudopilastrów i w polach pod gzymsem koronującym oraz w otoku dawnej latarni umieszczono wzornikowe, niderlandzkie kiście owocowe na podwieszonych w dwóch punktach chustach oraz plecionki z podsuszonego akantu. Na sklepieniu znajduje się sześć rozbudowanych scen figuralnych, porozdzielanych nieregularnie na osi północ-południe ugrowymi pasami na dwa zespoły po trzy. Wschodni obejmuje główną scenę tzw. Wielkiej Rodziny Maryi, z podziałem na dwa plany: w pierwszym w centrum z św. Anną Samotrzecią w otoczeniu dwóch innych niewiast oraz Jezusa i sześciorga innych dzieci; powyżej, w drugim, czternaścioro mężczyzn i kobiet oraz dwoje małych dzieci w strojach orientalnych i historycznych; wszystkich oznaczono w widocznych miejscach (ramiona, torsy) cyframi arabskimi od 1 do 24. U dołu tej sceny obszerna inskrypcja kapitałą nowożytną: „FAMILIA SANCTA DOMINI NOSTRI IESU CHRISTI MAGNA / kolumna skrajna lewa: 1. ANNA PROPHETISSA / 2. SAMUEL / 3. ANNA UXOR ECCENAE / 4. ZEBEDEUS / 5. (niewidoczny, przestonięty gzymsem), kolumna lewa: 6. JOSEPH / 7. SALOMAS / 8. SIMEON / 9. JOSEPHUS / 10. (niewidoczny j.w.), kolumna środkowa: 11. JACOBUS MAIOR / 12. JOHANNES EVANGELISTA / 13. MARIA MATER DEI / 14. CHRISTUS / 15. (niewidoczny j.w.), kolumna prawa: 16. JUDA THADEUS / 17. SIMONIS / 18. PHILIPPUS / 19. JACOBUS MINOR / 20. MARIA MATER JACOBI, kolumna prawa skrajna: 21. ALPHEUS / 22. ZACHARIAS / 23. ELISABETH / 24. JOHANNES BAPTISTA / 25. (niewidoczny j.w.). Na ścianie północnej (ołtarzowej) dwie sceny różniące się wielkością, po prawej mniejsza scena pochodząca Abrahama i Izaaka na górę Moria, z inskrypcją poziomo u góry: „ABRAHAM TOLLE FILIUM TUUM QUEM DILIGIS ISAAC”, po lewej sięgająca okulusa scena Ofiary Abrahama z napisem poprowadzonym pionowo w centrum sceny na tle: „ABRAHAM NON IXCENDAS MANUM TUAM SUPER PUERUM NUNC COGNOVI QUOD TIMES DEUM”. Na stronie południowej (nad arkadą wejściową) sceny w identycznym układzie: lewa, mniejsza Pojedynek Dawida z Goliatem, prawa, większa, niezidentyfikowana z przedstawieniem pary u stóp tronu sędziwego władcy błogosławiącego ich związek, w tle po prawej młodzieniec w koronie polujący na jelenia. Na ścianie zachodniej, ponad oknem grono siedmiu Archaniołów w niebiosach, skupionych wokół symbolu Trójcy Św., w centrum na dole Michał, po bokach zwróceniu ku niemu Metatron (z Koroną Stwórcy) i Uriel z mieczem płomienistym, wyżej dwaj niezidentyfikowani (Symiel, Orifiel lub Zachariel), w górnym rzędzie Gabriel i Rafał, ten ostatni z inskrypcją kapitałą: „RAPHAEL”.

Kaplica południowa Krzyża Św.: odkrywki wielkopowierzchniowe z 2005 r. – w ściętych narożach ślady pseudopilastrów, w nasady pendentywów plecione kosze z kwieciami, wyżej podwieszenia niderlandzkie z kolistymi kiściami owocowymi na szarfach, wokół pędy akantu, w podniebiu kolistej kopuły niezidentyfikowana, zbiorowa scena figuralna (?).

Faza III – późnorokokowa, kolorystyka ograniczona do trzech podstawowych barw: trzony podpór nawy i nastaw oddano w szarawych błękitach imitując kamień, struktury ołtarzy oraz wszystkie ramy,

plyciny i detale architektoniczno-rzeźbiarskie w czerwieniach, natomiast figury i ornamenty w ugrach, imitując brąz / mosiądz lub tak zabarwiony marmur. W prezbiterium oraz na ścianach nawy i obu kaplic wąskie pilastry o kanelowanych trzonach ze wzbogaconymi o *rocailles* jońskimi głowicami. Pola sklepień, przestrzenie ścian i gify okienne z obramieniami rokokowymi (w polach sieci z kratką regencyjną). Ponad oknami chóru kapłańskiego znalazły się supraporty z medalionami z półpostaciami św. św. ewangelistów, na ich ścianach oraz w lunetach zamknięcia – monochromatyczne kompozycje pejzażowe, a w splywach sklepienia – siedzące postacie anielskie z liśćmi palmowymi. Na profilu łuku tęczowego, od strony prezbiterium w centrum rokokowy, flankowany armaturami nowożytnymi kartusz z wiązaniem monogramem fundatora pod koroną szlachecką, oraz rozdzielony na dwa pola napis kapitałą: „HUIUS ECCLESIAE QUAE PER MEUM STEPHANUM – DUNIN IN SMA’GRZOW WOSOWICZ CAPIT: / BUDZIESZOWISW DE NOVITER Ao 1766to RE – STAURATA DEDICATIO DOMINICA POST / FESTUM SQ HEDVIGIS A.M.D.T.O. GiP – BMQ. 9. VIRGINIS MARIAE HONO” (ostatni wiersz niezachowany?). Na ścianie frontowej tęczy podłużna prostokątna scena Kazania św. Jana Chrzciciela, ujęta analogicznie udekorowaną ramą. Portale wejściowe do kaplic ujęte listwowymi obramieniami zamkniętymi na szczycie łuków falującymi odcinkami gzymsu z rozbudowanymi kartuszami i flankującymi je siedzącymi aniołkami; w ściankach bocznych pływiny z listwami rocaillowymi, w podłuczcu arkady kaplicy św. Krzyża / Pana Jezusa pięć medalionów z popiersiami: w centralnym Jezus, w pozostałych od lewej: św.św. Andrzej i NN Apostoł, św. Piotr, św. Paweł oraz św. św. Jakub Starszy i Tomasz Apostołowie. W dekoracji podniebia tej kaplicy zastosowano podział na cztery części i dwie strefy, dolna artykułowana wolutami ślimacznicowymi z *rocailles* wydzielającymi prostokątne pola z kontrpłylinami i dekoracjami kwiatowo-roślinnymi i rokokowymi, w wyższej cztery iluzjonistyczne owalne okienka z kratkami, między którymi rozpięte iluzjonistyczne sklepienie zwierciadlane z parami siedzących w swobodnych pozach aniołków w pendentywach, kratką regencyjną w pływinyach pół oraz otokiem laurowym okalającym okulus.

Zespół iluzjonistycznych nastaw ołtarzowych: główna (przesłonięta obecnie przez neorenesansowo-barokową stolarsko-snycerską strukturę z 1. tercji XX w.), para przytęczowych: św.św. Franciszka Serafickiego i Barbary (północny) i św. św. Mikołaja i Jana Nepomucena (południowy) i para w kaplicach, w formie edikul w porządku korynckim, o wklęsło wypukłej linii ścianek i podpór oraz nadstawkami mieszczącymi górne obrazy namalowane taką samą techniką (obrazy w polach głównych wykonano techniką olejną na płótnie i osadzono w snycerskich złożonych ramach). Po bokach struktur wymalowano monochromatycznie, w tej samej czerwonej tonacji barwnej, postacie świętych i personifikacji cnót teologicznych: głównym to św.św. Anna i Joachim (?), w bocznych: Fides i Spes (północny), niezidentyfikowane (w pozostałych).

Partie niezachowane (usunięte od 1988 do 2004 r.): w polach sieci sklepienia prezbiterium oraz kaplicy św. Anny listwy obramień z egretami rocaillowymi oraz pola z kratką regencyjną, w tejże kaplicy artykulacja pilastrowa w porządku jońskim oraz wymalowana na ścianie północnej architektoniczna edikulowa struktura zwieńczona okazałą glorią promienistą z grupą Trójcy Św., flankowana dwiema niezidentyfikowanymi postaciami alegorycznymi (?); wokół wnek i okna opaski z egretami rocaillowymi, w podłuczcu arkady pięć medalionów: centralny z Maryią, po bokach, od lewej: św. św. Szymon i NN Apostoł, św. Jan Chrzciciela, św. Juda Tadeusz oraz św. św. Apostołowie Maciej i Bartłomiej (?) – w 1972 r. wszystkie silnie uszkodzone, z wieloma głębokimi ubytkami, zwłaszcza w górnej części. Usunięto też całkowicie polichromowany strop deskowy w nawie – w jego narożach znajdowały się rozbudowane obramienia z *rocailles*.

Ikonografia

Faza I – typowa dekoracja waloryzująca ceglany detal ceglany późno- i postgotycki w XV i XVI w.

Faza II – według ustaleń Barbary Łaby z 2001 r. program ideowo-treściowy na sklepieniu prezbiterium odwoływał się do cnót i przymiotów Najśw. Marii Panny, z inskrypcjami z cytatami ze starotestamentalnej Księgi Mądrości Syracha. Zespół przedstawień na sklepieniu kaplicy północnej św. Anny skupiają się wokół roli rodu Dawida i samej Marii (oraz, pośrednio, Jej matki = św. Anny) w losach Przymierza Boga z ludźmi i Odkupienia ludzkości przez Jej Syna – Jezusa Chrystusa (m.in. prefiguracja biblijna Ukrzyżowania Pańskiego – Ofiara Abrahama i Izaaka), po Sąd Ostateczny. Dekoracje

ornamentalne skupione wokół idei symbolu Marii jako winnej latorośli, z której gronem był Jezus. Ciekawym, odosobnionym przykładem zastosowania oryginalnych motywów zdobniczych jest tutaj próba imitacji luksusowej tkaniny obiciowej / opony tekstylnej – mory.

Faza III – dekoracja późnobarokowa z rozbudowaną ornamentyką rokokową, z powiązaniem ikonograficznym wszystkich elementów składowych: polichromii ścian i sklepień ze scenami lub przedstawieniami figuralnymi oraz iluzjonistycznymi strukturami ołtarzy uzupełnionych o obrazy i figury. Program ideowo-treściowy skupiony w prezbiterium wokół postaci Marii (wybór postaci asystencyjnych przy ołtarzu głównym, obecność medalionów z osobami świętych ewangelistów. W nawie, ponad łukiem tęczowym monumentalna scena *Nauczanie św. Jana Chrzciciela*, w zwieńczeniach nastaw – świętych związanych z lokalnymi, ważnymi w 2. poł. XVIII w. kultami: Jana Nepomucena i Barbary. XVIII-wieczny wystrój obu kaplic bocznych z tej fazy skoncentrowany na promowanych w tychże kultach, odpowiednio: Krzyża Św. (jako typowego dla mauzoleów rodowych) i św. Anny (oraz Trójcy Św.), skupiony w programach struktur nastaw.

Analiza formalno-stylistyczna

Faza I – na obecnym etapie badań zachowania polichromie są współczesnym dziełem konserwatorskim, odtworzonym na podstawie odkrywek sprzed 1988 r. i wcześniejszych. Utrudnia to znacząco analizę morfologiczną i atrybucyjną tego dzieła.

Faza II – niska wartość artystyczna malatury, związana z jej wybitnie konturowym, rysunkowym sposobem ujęcia postaci i ornamentów, nieporadność w tworzeniu kompozycji i relacji między poszczególnymi figurami (przy absolutnie bazowej recepcji współczesnej grafiki zachodnioeuropejskiej – niderlandzkiej i niemieckiej) oraz operowania kolorami i modelunkiem draperii szat i faktury różnorodnych materiałów, sytuuje realizację smogorzewską (odosobnioną na badanym terenie północnej Małopolski) wśród dzieł sztuki na granicy wytwórczości lokalnej, niemal ludowej. Jest zapewne dziełem warsztatu prowincjonalnego, o nieustalonej proveniencji.

Faza III – prezentowana kompletna polichromia wnętrza (do 2005 r. zredukowana o partie na sklepieniu prezbiterium i we wnętrzu kaplicy św. Anny, oraz na stropie nawy i kruchty, unieczystniona przez zastąpienie oryginalnej iluzjonistycznej nastawy głównej po 1945 r. przestrzenną, neostylową nastawą snycerską) jest wyjątkowo spójną i wartościową artystycznie realizacją wystroju liturgiczno-malarskiego z kompletem pięciu ołtarzy, na całym obszarze pogranicza północnej Małopolski i Mazowsza. Nosi cechy formalno-stylowe warsztatów środkowoeuropejskich (niemieckojęzycznych, o proveniencji z krajów habsburskich) lub polskich, edukacyjnie powiązanych z Morawami lub Górnymi Węgrami) – np. Andrzeja Radwańskiego, Johanna Neiderffera z Krakowa albo Walentego Michowskiego i Macieja Rejchana z Sandomierza. Pozostaje jednak dziełem osobnym, którego nie można powiązać z żadnym z ww. artystów o ustalonej biografii i rozpoznany w różnym stopniu dorobku. Można jednak generalnie przyjąć małopolski kierunek dalszych poszukiwań atrybucyjnych. Z uwagi na duże partie przemaalówek w 1. tercji XX w. (zwłaszcza w partiach figuralnych) dokładniejsza analiza morfologiczna jest utrudniona. Uwagę zwraca szerokie wykorzystanie w komponowaniu struktur ołtarzowych wzornikowych grafik augsburskich, przede wszystkim inwencji Franza Xaviera Habermanna z lat 40.-50. XVIII w., taka sama grupa źródeł inspiracji posłużyła za kanwę kompozycji przedstawień ewangelistów w lunetach w prezbiterium oraz wielkiej sceny *Nauczania św. Jana Chrzciciela* ponad łukiem tęczowym, oraz poszczególnych kompozycji ornamentalnych.

Źródła i literatura przedmiotu

Włocławek, Archiwum Diecezjalne, sygn. AAG Wiz. 42, s. 25-28.

Warszawa, Instytut Sztuki PAN, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, sygn. N-02811-02814, fot. S. Pronaszko, 1909; sygn. 0000041231, 0000041232, 0000041235, 0000041237, fot. E. Kozłowska, 1949.

Warszawa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków Ruchomych, karta nr RAX 000002530, 000002615-000002619, 1.09.1972, oprac. W. Puget.

Dokumentacja prac konserwatorskich przy malowidłach ściennych na sklepieniu prezbiterium kościoła pw. Nawiedzenia NMP w Smogorzowie, oprac. I. Woźnica, Kraków 2001.

Jan Wiśniewski, *Dekanat opoczyński*, Radom 1911, s. 128, 224; Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. III: *Województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński i B. Wolff, z. 8: *Powiat opoczyński*, oprac. tychże, Warszawa 1958, s. 42-43, fig. 17, 65; E. Kosakowski, *Problemy ekspozycji malowideł ściennych w prezbiterium kościoła pw. Nawiedzenia NMP w Smogorzowie*, „Rocznik Mazowieckiego Konserwatora Zabytków”, 1: 2006, s. 93-102; D. Kupisz, *Rody szlacheckie ziemi radomskiej*, Radom 2009, s. 79, il. 50.

Fotografie:

Smogorzów, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, widok ogólny wnętrza w kierunku prezbiterium, po 1521, przed 1710 i 1766-1770, kompleksowa polichromia nowożytna, trójfazowa, wyk. nieustalony warsztat z Małopolski (?), fot. MW, 2016

Smogorzów, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, prezbiterium, widok ogólny iluzjonistycznego ołtarza głównego, 1766-1770, wyk. nieustalony warsztat z Małopolski (?), fot. MW, 2016

Smogorzów, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, prezbiterium, widok ogólny ściany północnej, 1766-1770, wyk. nieustalony warsztat z Małopolski (?), fot. MW, 2016

Smogorzów, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, północna kaplica św. Anny, widok ogólny sklepienia zwierciadlanego, przed 1710, wyk. niezidentyfikowany warsztat lokalny (?), fot. MW, 2016

Smogorzów, kościół parafialny pw. Nawiedzenia Najśw. Marii Panny, południowa kaplica Krzyża Św., widok wnętrza w kierunku iluzjonistycznego ołtarza bocznego, przed 1710, wyk. nieustalony warsztat z Małopolski (?), fot. MW, 2016

